

Türkiye’de Endülüs İslam Düşüncesi Alanında Yapılan Çalışmalara Dair Değerlendirmeler ve Öneriler

The Evaluations and Suggestions About Works/Studies on Andalusian Islamic Thought in Turkey

• Birgül BOZKURT^a

^aMardin Artuklu Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD,
Mardin, TÜRKİYE

Received: 15.01.2020

Received in revised form: 10.04.2020

Accepted: 11.04.2020

Available online: 20.08.2020

Correspondence:

Birgül BOZKURT
Mardin Artuklu Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD, Mardin,
TÜRKİYE/TURKEY
birgulbozkurt@artuklu.edu.tr

Bu çalışma 9-14 Mayıs 2018 tarihinde Mardin’de düzenlenen 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi-UBAK’ta sunulan tebliğin geliştirilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş halidir.

ÖZ Bu makale, Türkiye’de Endülüs düşüncesi ile ilgili yapılan çalışmalar üzerine bazı değerlendirmeleri ve önerileri içermektedir. Türkiye’de Endülüs düşüncesi hakkında yapılan çalışmalarda son yıllarda bir artış görülmekle birlikte bu çalışmalar önemli eksiklikleri de barındırmaktadır. Öncelikle Endülüs’ün kültürel ortamı, Endülüs düşüncesinin kaynakları ve etkileri hakkında çok az çalışmanın bulunması dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Endülüslü düşünürlerin eserleri, görüşleri ve etkileri ile ilgili çalışmalarda konu açısından bir orantısızlık göze çarpmaktadır. Ayrıca karşılaştırmalı ve problematik çalışmaların azlığı dikkati çekici başka bir husustur. Endülüs düşüncesine dair başta Arapça olmak üzere farklı dillerde yazılmış eserlerin Türkçe çevirilerinin azlığı da önemli bir problemdir. Endülüs’le ilgili olarak bu eksiklikleri giderecek çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu makale mezkûr eksikliklere değinmekte ve bunlara dair önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs; İslam felsefesi; Endülüs düşüncesi; İspanya

ABSTRACT This article contains some evaluations and suggestions on works/studies related to Andalusian thought in Turkey. Although an increase has been seen in studies related to Andalusian thought in Turkey in recent years, these studies have significant deficiencies. Firstly the fact that there are very few studies about cultural environment of Andalusia, sources and influences of Andalusian thought has drawn attention. In addition to this, the disproportion with regards to topics in studies related to works, thoughts and influences of Andalusian thinkers has attracted attention. Also the lack of problematic and comparative studies is another remarkable issue. The lack of translations of works about Andalusian thought from different languages - especially from Arabic sources- to Turkish language is an important problem. It is necessary to make studies on Andalus to overcome these deficiencies. This article mentions aforesaid deficiencies and gives suggestions about these deficiencies.

Keywords: Andalus; Islamic philosophy; Andalusian thought; Spain

EXTENDED ABSTRACT

This article contains some evaluations and suggestions on works/studies related to Andalusian thought in Turkey. Although an increase has been seen in studies related to Andalusian thought in Turkey in recent years, these studies have significant deficiencies. Firstly the fact that there are very few studies about cultural environment of Andalusia, sources and influences of Andalusian thought has drawn attention. In addition to this, the disproportion with regards to topics in studies related to works, thoughts and influences of Andalusian thinkers has attracted attention. Also the lack of problematic and comparative studies is another remarkable issue. The lack of translations of works about Andalusian thought from different languages -especially from Arabic sources- to Turkish language is an important problem. It is necessary to make studies on Andalus to overcome these deficiencies. This article mentions aforesaid deficiencies and gives suggestions

about these deficiencies. Within this framework, in this article at the outset, we analyzed the historical course of researches on Andalusian in Turkey. Accordingly, the first relationship between Ottoman Empire and Andalus was initiated in 2nd Beyazid period. Intellectually, it is known that the Ottoman scholars were aware of the main sources of Andalusian thought. As a matter of fact, Ottoman thinkers put great interest in the ideas of the great Andalusian philosopher Ibn Rushd. Therefore a competition of *Tehafut (incoherence)* was held during the reign of Fatih Sultan Mehmet. The purpose of this competition was to make an assessment of Ghazali's and Ibn Rushd's "Tehafüt"s, to discuss some philosophical problems and to develop critical thinking. During the reign of Yavuz Sultan Selim, Kemal Pashazade wrote a postscript on Hocasade's *Tehafüt*. In addition, Muhyiddin Ibn Arabi and commentator Qurtubi had important effects on Ottoman thought. During the Tanzimat period, Ziya Pasha translated Louis Viardot's *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores d'Espagne* under the name of *Endülüs Tarihi (The History of Andalus)*. This work, hence, increased the interest in Andalusian history and civilization. Throughout the Meşrutiyet (Constitutional Monarchy) years, the studies were conducted on Andalus and some Andalusian thinkers. Among these are the works of M. Şemsettin Günaltay, Celal Nuri İleri and Mehmet Şerefeddin Yaltkaya. In this period, the scholar about whom most works were executed is Ibn Arabî. In the first years of the establishment of Turkish Republic, Ibn Tufeyl's *Hay b. Yakzan* was translated into Turkish by Babanzade Rashid in 1923. In this period, İsmail Hakkı İzmirli had articles about Ibn Tufeyl and Ibn Rushd. However, during the Republic period, there was substantially deficiency of language and source about Andalus in Turkey. In addition to this, Andalus researchs was awakened a versatile interest only in the late of 1980's in Turkey. Andalusian thought in Turkey lies on the table for a very long time as a neglected issue. Although there have been an increase in the studies carried out on this subject in recent years, these studies have major deficiencies in terms of language, resources and content. First of all, the intellectual environment of Andalusia and its evaluation in terms of sociology of knowledge need to be clearly revealed. In addition to this, the deficiencies in the sources of the Andalusian thought, the reflections of these sources, the works of the Andalusian thinkers, its translations and effects, the translations of the works written about the Andalusia show that much effort should be made in this field. Especially, it seems an imperative to find and relieve the important knowledge or information about Andalusian thought in classical and biographical works and particular sources. Furthermore researches on Andalusian thinkers who don't have much or no study about them should be concentrated as well. In order to overcome these deficiencies, the studies should be done such as translations, articles, masters and doctorate thesis. As to Andalusian researches, it is necessary to know various languages in order to penetrate and make use of resources in different languages. This situation urges us to face the issue of the language as an important problem. The academic depth of Andalusian studies is directly proportionate to the knowledge of various languages (such as Arabic, Spanish, Hebraic, Latin) specific to this field. Due to the difficulty of one person's knowing these languages, it will provide benefits preparing research projects and making studies through these projects.

7. ve 15. yüzyıllar arasında İslam dünyasının Batı merkezini oluşturan Endülüs, kendine özgü kültürel, sosyal ve entelektüel koşullar taşıyan önemli bir medeniyet ve coğrafyadır. Önceleri Hıristiyan ve Yahudilerin yerleşik olduğu bu topraklar Müslümanların gelişiyle birlikte Doğu'nun zengin kültürel birikimiyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmanın ve Endülüs'ün kendisine ait özel konum ve yapısının da etkisiyle bölgede Doğu İslam dünyasından farklı yaklaşımlar sergileyen filozof, sufi ve düşünürler ortaya çıkmıştır. Ne var ki Endülüs İslam medeniyetinin ortaya koyduğu ve tarih, kültür ve düşünce açısından zengin olan bu birikim Türkiye'de yeterli ilgiyi henüz görememiştir. Bu konuda yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalar ise konuyu kapsamlı ve tüm yönleriyle ortaya koymaktan uzaktır. Özellikle Endülüs'teki sosyal, kültürel ve entelektüel yapının gün yüzüne çıkarılması, bu konuda mukayeseli çalışmaların yapılması, Endülüs'ün düşünce kaynaklarının tespit edilmesi, bölgenin felsefe ve bilgi açısından sosyolojisinin yapılması ve Endülüs düşüncesinin etkilerinin ortaya konulması gibi konular açıklanmaya değer hususlardır. Bu çalışmada Türkiye'de Endülüs siyasi tarihi dışında, özel olarak Endülüs düşüncesine dair yapılan çalışmaları göz önünde bulundurarak bu alandaki birtakım eksiklikleri ortaya koymaya çalışacak ve akabinde bu alana dair bazı değerlendirmeler ve önerilerde bulunacağız. Endülüs düşüncesi oldukça farklı alanları içerdiğinden, çalışmayı Endülüs'teki felsefe, mantık ve tasavvufla ilgili araştırmalara dair değerlendirmeler ve önerilerle sınırlandırdık. Bu nedenle tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı ile ilgili araştırmaları çalışmamızın dışında tutacağız. Bu şekilde konuya ilgi duyan araştırmacılara yeni çalışma sahaları açmayı hedeflemekte ve böylece ihmal edilmiş bir alan olan Endülüs düşüncesinin bütün yönleriyle ortaya konulmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktayız.

TÜRKİYE'DEKİ ENDÜLÜS ÇALIŞMALARININ TARİHSEL SEYRİ

1492 yılında Gırnata'nın düşmesiyle birlikte Endülüs'teki Müslümanlar zorla Hristiyanlaştırma ve sürgün politikalarına maruz kalmışlardır. Yaşadıkları yoğun baskılar nedeniyle Endülüslülerin dönemin yükselen gücü Osmanlılara yardım talebiyle çeşitli dönemlerde elçiler gönderdikleri ve ilk Osmanlı-Endülüs ilişkilerinin 2. Bayezid (ö. 1512) döneminde başladığı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹ Entelektüel anlamda ise Osmanlı'nın Endülüs kaynaklarından haberdar olduğu ve Osmanlı düşünürlerinin Endülüslü büyük filozof İbn Rüşd'ün fikirleriyle uğraştıkları bilinmektedir. Bunu Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan bir tehafüt yarışması için Hocazade tarafından yazılan *Tehafütü'l-Felasife* ve Ali Tûsî'nin yazdığı *Kitabu'z-Zuhr* adlı eserlerden anlamak mümkündür. Nitekim yarışmanın amacı Gazali ve İbn Rüşd'ün *Tehafüt*lerinin değerlendirmesini yaptırmak, birtakım felsefe problemleri üzerinde tartışma zemini hazırlamak ve eleştirel düşünceyi geliştirmektir. Yavuz Sultan Selim döneminde de Kemal Paşazade, Hocazade'nin *Tehafüt*'üne bir haşiye yazmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı düşüncesinin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Endülüslü düşünür Muhyiddin İbn Arabî (ö.1240) ve müfessir Kurtubî de (ö.1273) dikkatleri çeken isimler olmuşlardır.² Ancak Osmanlı dönemindeki Endülüs düşüncesine dair bu farkındalık 19. yüzyılın son çeyreğine kadar genel bir algıya dönüştürülemediği. Tanzimat döneminde Ziya Paşa'nın (ö.1880) Fransız Louis Viardot'un (ö.1883) *Essai sur l'histoire des Arabes et des Mores d'Espagne* adlı eserini *Endülüs Tarihi* isminde tercüme etmesiyle birlikte Osmanlı aydınlarının Endülüs tarih, kültür ve medeniyetine dikkat çekmeye başladıkları gözlemlenmektedir.³ Yine Tanzimat döneminde devletin içinde bulunduğu siyasi koşulların da etkisiyle edebiyat alanında Endülüs'e bir ilginin var olduğu bilinmektedir.⁴

Meşrutiyet yıllarında ise Endülüs ve bazı önde gelen Endülüslü düşünürlerle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bunlar içerisinde Mehmet Şemseddin Günaltay'ın (ö.1961) *Sırat-ı Müstakim* dergisinde Endülüs'e dair yazmış olduğu bölümler yer almaktadır.⁵ Ayrıca Celal Nuri İleri'nin (ö.1938) neşredilmemiş bir eseri olan *Şark Saltanatının Osmanlılara İntikali* 'ndeki Endülüs'e dair yaptığı açıklamaları içeren bölümler de 1917 yılında yayımlanmıştır.⁶ Endülüslü düşünürlerden Muhyiddin İbn Arabî bu dönemde hakkında en çok çalışma yapılmış isimdir. Buna ilave olarak Endülüslü sufi Ebu Medyen el-Mağribî'nin (ö.1198) bir kasidesini konu edinen çalışma da dikkate değerdir.⁷ Ayrıca İbn

¹ Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 303-327.

² Süleyman Hayri Bolay, "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe", *İslam Felsefesi Tarihi*, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), c. 2, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 372-374; Beşir Ayvazoğlu, "Edebiyatımızda Endülüs", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV. Yayınları, Ankara 1996, s. 79-80; Mehmet Özdemir, "Academic Researches in Turkey on Al-Andalus (Islamic Spain) (MA and PhD Dissertations)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. 41, s. 91; Muhyiddin İbn Arabî'nin Osmanlı düşüncesine etkileri konusunda bkz. Ömer Bozkurt, "Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 1, ss. 61-86.

³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 13-14; Özdemir, "Academic Researches in Turkey on Al-Andalus (Islamic Spain) (MA and PhD Dissertations)", s. 91.

⁴ Ayvazoğlu, "Edebiyatımızda Endülüs", ss. 79-85; Sema Uğurcan, "Türk Edebiyatında Endülüs İmajı", *İslamiyat*, 2004, c. 7, sayı: 3, ss. 89-104; Mehmet Ali Gündoğdu, "Tanzimat Yazarlarına Göre Endülüs'ün Yıkılış Sebepleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 2017, sayı: 58, ss. 315-338.

⁵ M. Şemseddin, "İslam'da Fen ve Felsefe: Dördüncü Asr-ı Hicride Endülüs", *Sırat-ı Müstakim*, 12 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 (1911), c. 7, sayı: 158, ss. 20-23. Günaltay'ın bu makalesinin devamı niteliğindeki diğer bölümler için bkz. <http://www.isam.org.tr>

⁶ Celal Nuri, "Endülüs'e Dair", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, 23 Cemaziyevvel 1335/17 Mart 1917, c. 1, ss. 337-342. Celal Nuri'nin bu çalışmasının diğer bölümleri için bkz. <http://www.isam.org.tr>

⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, "İbn Abbas İbn Arabî", çev. Abdulhay Reşid Efendi, *İslam Mecmuası*, 12 Ramazan 1334/30 Haziran 1332 (1916), yıl 3, c. 4, sayı: 45, ss. 927-928; Şeyh Saffet (İmtiyaz Sahibi ve Başmuharrir), "Edebiyat-ı Sufiyye", *Tasavvuf*, 21 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 (1911), sayı: 26, ss. 6-7; Muhyiddin İbn Arabî hakkında Meşrutiyet döneminde yapılan diğer çalışmalar hakkında bkz. <http://www.isam.org.tr>

Rüşd hakkında Mehmed Şerefeddin Yaltkaya (ö.1947) tarafından yapılan makale çalışması bu konuda dönemin ulaşabildiğimiz belki de tek çalışmasıdır.⁸ 19. yüzyılda Tanzimat sonrasında Osmanlı'da bazı felsefi eserlerin tercüme yapılmıştır. Bunlar içerisinde Endülüslü düşünürlerin eserlerinin yer almaması dikkat çekicidir. Bunun belki de tek istisnası İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin tercümesidir.⁹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Endülüslü düşünürlerden İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzan* adlı eserinin Babanzade Reşid tarafından Türkçeye 1923 yılında yapılan tercümesi nadide bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰ İsmail Hakkı İzmirli'nin (ö.1946) 1931 ve 1932 yıllarında yayımladığı İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'e dair makaleler de alanındaki nitelikli çalışmalardır.¹¹ Cumhuriyet döneminde Türkiye'de Endülüs'le ilgili olarak ciddi boyutlarda dil ve kaynak yetersizliğinin var olduğu ve ancak 1980'li yılların sonlarında Endülüs araştırmalarına dair çok yönlü bir ilginin uyanmaya başladığı bazı araştırmacılarca dile getirilen bir husustur. Şu var ki bu gecikme yalnızca ülkemiz için söz konusu değildir. Nitekim Endülüs'le ilgili yapılan çalışmaların tarihsel seyrine baktığımızda Batı'da bir araştırma alanı olarak Endülüs'e 19. yüzyılın başlarından itibaren ilgi gösterildiği, İslam dünyasında ise bu ilginin ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başladığı araştırmacılarca ifade edilmektedir. Bu konuda özellikle Mısırlı ve Kuzey Afrikalı yazarların Endülüs'le ilgili daha çok dil ve edebiyat konularına yoğunlaştıkları, siyasi tarih, medeniyet ve düşünce tarihi çalışmalarına ise sınırlı boyutta ilgi gösterdikleri gözden kaçmamaktadır.¹²

TÜRKİYE'DEKİ ENDÜLÜS İSLAM DÜŞÜNCESİ İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARA DAİR DEĞERLENDİRMELER VE ÖNERİLER

Türkiye'de son dönemlerde İslam felsefesi tarihi çalışmalarında bir artış gözlemlendiği araştırmacılarca ifade edilen bir durumdur.¹³ Bu çalışmalar içerisinde Endülüs düşüncesine dair araştırmaların da yer aldığını söylemek gerekir. Çünkü son dönemlerde Türkiye'de Endülüs düşüncesini konu edinen ve sayısında artış görülen telif eser, makale, çeviri, yüksek lisans ve doktora tezi niteliğindeki çalışmalar bulunmaktadır.¹⁴ Ancak bu çalışmalar yeterli sayıda olmadığı gibi içerdikleri konular açısından da birtakım eksiklikleri barındırmaktadır. Genel olarak İslam dünyasında özel olarak da ülkemizde Endülüs düşüncesine duyulan bu ilgisizliğin geçmişi İbn Rüşd sonrası döneme kadar uzanmakta ve bunun çeşitli

⁸ Şerefeddin [Yaltkaya], "İsbat-ı Sani'de İbn Rüşd'ün Mesleği", *İslam Mecmuası*, 3 Temmuz 1334/25 Ramazan 1336 (1918), c. 5, sayı: 58, ss. 1134-1138.

⁹ Mustafa Ülger, "19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefi Tercüme Faaliyetlerine Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 13, sayı: 2, s. 301-303.

¹⁰ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 257.

¹¹ İsmail Hakkı İzmirli'nin seri halinde yazdığı bu makaleler için bkz. <http://www.isam.org.tr>.

¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 12-15; Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 36-49. Endülüs tarihi ile ilgili olarak yapılan telif ve tercüme niteliğindeki eserler hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlhami Ayrancı, "Türkiye'de Endülüs Alanında Yapılan Çalışmalar", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı:5, 2018, s. 33-36; Fatma Merve Çetinel, "Türkiye'de Endülüs Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Endülüs Medeniyeti Sempozyumu*, İstanbul 2011.

¹³ Atilla Arkan, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmaları Literatür Denemesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 17, s. 105. Arkan, Türkiye'de yapılan İslam felsefesi çalışmalarının artmasının nedenlerine dair önemli tespitlerde bulunmaktadır. Bu konuda bkz. Arkan, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmaları Literatür Denemesi", s. 107-112.

¹⁴ Bu konuda bkz. (Editör), "Endülüs Bibliyografyası", *İSTEM İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 2009, sayı: 14, 2009, ss. 495-526; Mustafa Güler, "Cumhuriyet Dönemi Endülüs Bibliyografyası Denemesi (1923-2016)", *Hikmet Yurdu*, 2018, c. 11, sayı: 22, ss. 209-231.

siyasi, düşünsel, coğrafi ve sosyal sebepleri bulunmaktadır.¹⁵ Bu konu başlı başına araştırılması gereken geniş bir saha olup çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Ancak ülkemizde Endülüs düşüncesini konu edinen çalışmaların yetersizliğinde bu sebeplerin etkili olabileceğini söylemek mümkündür.

Türkiye'deki Endülüs çalışmalarında eksik kalan konulardan birisi Endülüs'ün kendine özgü düşünsel ortamıdır. Her şeyden önce Endülüs, düşünce hayatını belirleyen siyasi, sosyal ve entelektüel koşullarla ön plana çıkan ve bu konuda Doğu İslam dünyasından farklılık gösteren bir coğrafyadır. Endülüs'te daha ilk zamanlardan itibaren görülen siyasi dengelerin değişkenliği, sert tutumlarıyla dikkati çeken Maliki fakihlerinin etkinliği ve onların yönlendirmeleriyle de oluşan fıkıh, siyaset ve felsefe hatta bilim ve tasavvuf ilişkileri söz konusudur. Üstelik Endülüs Emevi Devleti'nin kurulduğu 756 yılından 1492'de Gırnata'nın düşmesiyle son toprak parçasının kaybedilmesine kadar bu ilişkiler neredeyse her dönemde farklı bir seyir izlemiştir. Hatta bu ilişki ağının daha sonraki dönemlerde ve Mağrib gibi farklı coğrafyalarda da devam ettiğini belirten kaynaklar mevcuttur. Türkiye'de Endülüs'teki fıkıh, siyaset, felsefe, tasavvuf ve bilim ilişkilerini inceleyen ve bu ilişkilerin sonuçlarını değerlendiren çalışma sayısı çok az olup bunlar da yakın dönemde yapılmıştır.¹⁶ Sözü edilen bu çalışmalar böyle bir problemin var olduğunu gösteren, meseleye giriş niteliğinde olan ve problemi tarihsel çizgisi içerisinde ortaya koyan çalışmalardır. Oysa bu konu, her açıdan değerlendirmeye muhtaç olup derinlikli araştırmaları gerektirmektedir. Bu nedenle konuyu daha teferruatlı bir biçimde ele alan özellikle doktora düzeyinde teknik çalışmaların yapılması Endülüs'ün entelektüel alt yapısını gözler önüne sermesi açısından elzem görülmektedir.

Bir düşünce geleneğini en iyi anlamının yolu onu kaynakları doğrultusunda incelemektir. Endülüs düşüncesi büyük oranda Kuzey Afrika'dan gelen unsurlar ve Doğu İslam dünyasından getirilen eserlerle teşekkül etmiştir. Çünkü Müslümanlar Endülüs'e adım attıklarında burada ciddi bir ilmi birikimle karşılaşmamışlar ve dışarıdan getirilen kaynaklara bağlı kalmışlardır.¹⁷ Türkiye'deki Endülüs İslam düşüncesi alanındaki çalışmalarda belki de en eksik kalan konulardan biri de Endülüs düşüncesinin kaynakları meselesidir. Bu konu Müslümanların fethinden önce Endülüs'teki ilmi hayat, fetihle birlikte Endülüs'e Kuzey Afrika'dan geçen unsurlar, Endülüslü bazı emirlerin özel çabalarıyla Doğu İslam dünyasından getirilen eserler, Endülüs'ten Doğu'ya yapılan ilim seyahatleri ve eğitimini tamamladıktan sonra tekrar ülkesine dönen ilim adamları gibi oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu nedenle konuyu araştırmak için öncelikle Endülüs'te Müslümanların fethinden önceki ilmi durumla ilgili bilgi veren eserlerin incelenmesi atılabilecek ilk adım olarak görünmektedir. Örneğin Endülüslü tarihçi Said el-Endelüsî (ö.1070) *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde bu konuya dair önemli bilgiler vermektedir.¹⁸ Endelüsî'nin dışında konuyla ilgili bilgilerin yer aldığı eserlerin belirlenmesi, tanıtılması ve ilgili yerlerin yapılacak çalışmalar içerisinde değerlendirilmesi bir zorunluluk arz etmektedir.

¹⁵ Bu konuda bkz. Ömer Bozkurt, "XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde İbn Rüşd'e Olan İlgisizliğin Sebep ve Sonuçları Üzerine", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Murat Demirkol-M. Enes Kala), Yıldırım Beyazıt Ün. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara 2014, ss. 684-700.

¹⁶ Bu konuda bkz. Birgöl Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B)ilim ve Felsefe", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, c. 8, sayı: 2, ss. 303-329; Ahmet Bozyiğit, "Endülüs'te Felsefi Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler: Fukaha Sultası Örneği", *Turkish Studies*, Volume: 12, Issue: 35, ss. 577-592.

¹⁷ George F. Haurani, "Endülüs'te Akli Bilimlerin İlk Gelişimi", (çev. Mehmet Özdemir), *Dini Araştırmalar*, 2000, c. 2, sayı: 6, s. 200-201; Arkan, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmaları Literatür Denemesi", s. 113-114.

¹⁸ Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014, s. 166.

Endülüs'e materyal olarak felsefenin Endülüs Emevi Emiri 2. Hakem tarafından Doğu'dan getirtilen kitaplar içerisinde girdiği araştırmacılarca ifade edilmiştir.¹⁹ Endülüs'ün düşünce hayatında gerçekten ayrı bir yeri olan 2. Hakem dışında Doğu'dan eser getirten diğer Endülüslü emirlerin var olup olmadığı, bu eserlerin hangi eserler olduğu, nasıl temin edildiği ve Endülüs'e hangi yollarla getirildiği özel olarak araştırılıp ortaya konulması gereken bir konudur. Bunun yanı sıra Endülüs ilim hayatının ayrılmaz parçalarından biri olan Doğu'ya yapılan ilim seyahatleri ve ilim durakları da ülkemizde yapılan Endülüs çalışmalarında göz ardı edilen bir husus olmuştur. Bu ilim merkezlerinden Kuzey Afrika'da bulunan Septe, Tanca, Fes, Badis, Bicaye vb., Endülüs'te bulunan başta Kurtuba, İşbiliyye, Mürsiye gibi ilim merkezlerinin İslam düşünce tarihindeki önemine dair çalışmaların yapılması ve ilk el kaynaklarda yer alan bilgilerin ortaya çıkarılması dönemin ilim hayatına ışık tutacak materyali bizlere sağlayacaktır.²⁰ Öte yandan Mağrib olarak da isimlendirilen Kuzey Afrika, coğrafi olarak Endülüs'ten ayrı düşünülmemeyen bir bölgedir. Endülüslü düşünürlerin tarih içerisinde Mağribli ilim adamlarıyla sürekli bir etkileşimi söz konusu olmuştur. Bu nedenle Mağrib, düşünsel açıdan incelenmesi gereken geniş bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde yapılan ve ulaşabildiğimiz bazı çalışmalarda bu konularla ilgili yeri geldiğinde ve sınırlı oranda bilgiler verilmiştir. Gerek tabakât kitaplarında gerek Endülüs düşüncesine dair ilk el kaynaklarda ve gerekse de Endülüslü düşünürlerin kendi eserlerinde sözünü ettiğimiz konularla ilgili önemli malumatlar yer almaktadır. Özellikle tabakât kitaplarında felsefe, kelam, mantık ve tasavvuf alanlarında çalışmalar yapmış, Doğu'ya ilim amaçlı seyahatlerde bulunmuş, yol üzerindeki ilim merkezlerinde bir süreliğine ikamet etmiş ve yeniden ülkesine dönüp dersler vermiş çok sayıda Endülüslü ve Mağribli düşünürün ismi geçmektedir.²¹ Bu isimlerin belirlenmesi ve ilim dünyasına tanıtılması Endülüs düşüncesinin kaynaklarını ortaya koyma açısından önem arz etmektedir. Üstelik elimizde Endülüs tarihine dair ciddi bir kaynak eser çeşitliliği de mevcuttur. Bu konuda Endülüslülere ait eserler başta olmak üzere Mağriblilere, Doğu İslam dünyasına, Hristiyanlara ve Osmanlılara ait kaynaklar da bulunmaktadır.²² Bu eserler içerisinde yer alan Endülüs düşüncesinin kökenine ilişkin anekdotları bulmak ise alana ilgi duyan titiz araştırmacıları beklemektedir. Bu konu adeta bir zorunluluk olarak görülmüş olacak ki Granada Arap Çalışmaları Enstitüsü "Endülüslü Alimler Ansiklopedisi" (proje yılı: 2010-2013) isminde bir araştırma projesi başlatmıştır. Bu proje kapsamında 13. ve 15. yüzyıllar arasında İspanya'da yaşayan Endülüslü âlimlerin biyografilerinin tarihi kaynaklara dayanılarak derlenip basılması ve söz konusu tarih aralığında yaşayanların döneme ait tabakât ve terâcim eserlerinde yer alan biyografilerinin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.²³

Endülüs'e Doğu'dan getirtilen eserler ve Doğu'ya seyahat ederek buradaki ilmi unsurları taşıyan düşünürler konusu aynı zamanda Endülüs'teki mantık, tasavvuf ve felsefe alanlarının kaynaklarını belirlemede de ayrı bir öneme sahiptir. Örneğin kaynaklara göre Endülüs'te mantık ilk defa Muhammed b. Abdun (ö. 990 civarı) tarafından okutulmuştur. Söz konusu İbn Abdun, Bağdat'ta Ebu Süleyman es-

¹⁹ Josep Puig, "İslam Felsefesinin Hristiyan İspanya'daki Serüveni (1200'e Kadar)", *İslam Felsefesinin Avrupa'ya Girişi*, (Editörler: Charles Edwin Butterworth - Blake Andre Kessel), (çev. Ömer Mahir Alper - Ayşe Meral), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 16-17.

²⁰ Bu konuda yapılmış ender iki çalışma için bkz. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ün. SBE., İstanbul 2008; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlimi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Ün. SBE., İstanbul 2016.

²¹ Örnek olarak bkz. Ahmed b. Muhammed el-Makkari et-Tilimsani, *Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelusi'r-Ratib*, (thk. İhsan Abbas), c. 2, Dar-u Sadır, Beyrut 1988, s. 158, 185, 187, 513, 542, 600; c. 5, s. 427; İbnu'l-Ebbar, *Kitab Hulletu's-Siyera*, c. 2, (thk. Hüseyin Munis), Daru'l-Mearif, Kahire 1985, s. 197.

²² Bu konuda bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar)", *İSTEM İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 2009, sayı: 14, 2009, s. 12-13.

²³ Fatma Merve Çetinel, "Granada Arap Çalışmaları Enstitüsü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 54, sayı: 1, s. 213.

Sicistanî'den ders alıp sonrasında mantık öğretmek için Endülüs'e dönmüş ve aynı zamanda İbn Hazm, İbn Bacce, İbn Rüşd gibi filozofların ve diğer meşhur Endülüslü mantıkçıların hocalarına hocalık etmiş bir isimdir.²⁴ Yaptığımız araştırmalar çerçevesinde ulaşabildiğimiz kadarıyla Muhammed İbn Abdun hakkında Türkiye'de yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Endülüslü filozoflardan sadece İbn Hazm, İbn Rüşd ve Musa İbn Meymun'un mantıkçı yönlerini ortaya koyan birkaç makale çalışması vardır.²⁵ Bu da göstermektedir ki mantık alanı Endülüs'ün düşünce kaynaklarını ortaya koyması açısından önemli olsa da ülkemizde yeterli ilgiyi görememiştir.

Diğer yandan özellikle Endülüs tasavvufu üzerinde etkileri olan *İhvan-ı Safa Risaleleri*'nin Endülüslü astronomi bilgini Mesleme el-Mecrî'tü'nin (ö.1008) öğrencisi olan Kirmanî tarafından Doğu'dan Endülüs'e getirtildiği kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁶ *Risaleler*'in Endülüs tasavvufu üzerine etkilerine dair karşılaşılabildiğimiz tek çalışma İhvan-ı Safa felsefesinin Muhyiddin İbn Arabî üzerindeki etkilerine değinen bir makaledir²⁷ ve elbette bu alandaki eksikliği gideren önemli bir adımdır. Ancak bir çalışmanın alanın bütün çerçevesini ortaya koyması da mümkün değildir. Buna ilaveten tasavvuf denildiğinde büyük oranda İbn Arabî'nin hatırlandığı bu bölgede onun haklı şöhreti bölgenin yetiştirdiği diğer sufilerin gölgede kalmasına neden olmuştur. Bu yüzden ülkemizde İbn Arabî'den önce ve sonra yetişen Endülüslü sufiler hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlı ve yetersiz olup son dönemlerde yapılmış çalışmalardır. Bu eksikliğin giderilmesi Endülüs tasavvufunun çok boyutlu olarak anlaşılmasında büyük önem arz edecektir.²⁸

Türkiye'de Endülüs tasavvufunun başlangıcı ve İbn Arabî öncesi Endülüs'teki tasavvufi hayatı konu edinen çalışmalar içerisinde İbnü'l-Arif (ö.1141) ve Ebu Medyen el-Mağribî'yi (ö.1198) konu alan birer telif eser çalışması,²⁹ İbn Berrecân (ö.1142) ve İbn Arabî öncesi Endülüs'teki tasavvufi hayatı inceleyen makale çalışmaları dikkatleri çekmektedir.³⁰ İbn Arabî sonrasında ise yine onunla benzer çizgide yer alan Abdulhak İbn Seb'in (ö.1270) ve öğrencisi Ebu'l-Hasan eş-Şüşterî'yi (ö.1269) ele alan yakın dönemde yapılmış çalışmalar bulunmaktadır.³¹ Ancak bu çalışmalar oldukça az sayıdadır ve bu alanı

²⁴ Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, (çev. Harun Kuşlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 67-68; Ahmet Kayacık, "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, (Editörler: Musa Kazım Arıcan-Bayram Ali Çetinkaya vdğr.), c. 2, Asitan Yay., Sivas 2009, s.413.

²⁵ Bu konuda bkz. İbrahim Çapak, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *Usul: İslam Araştırmaları*, 2007, sayı: 8, ss. 23-46; Mubahat Türker, "Musa b. Maymun'un Makala fi Sinaat al-Mantık'ı", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1959-1960, c. 3, ss. 49-110; Ali Durusoy, "İbn Rüşd Felsefesinde Mantık Biliminin Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2018, c. 4, sayı: 2, ss. 93-104.

²⁶ el-Endelüsi, *Tabakâtü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, s. 182. Bu konuda ayrıca bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, Elis Yayınları, Ankara 2003, s. 112-113; Bayram Ali Çetinkaya, *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008, s. 38-39.

²⁷ Bayram Ali Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2*, 2009, c. 9, sayı: 23, ss. 131-147.

²⁸ Necmettin Bardakçı (haz.), *Endülüslü Sufi İbnü'l-Arif, Gönül Meclisleri Mehasinü'l-Mecalis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 7-8.

²⁹ M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Sufi İbnü'l-Arif ve Mehasinü'l-Mecalis*, Sır Yayıncılık, Bursa 2005; Hamide Ulupınar, *İbn Arabî'nin Mürşidi Ebu Medyen el-Mağribî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri ve Medyenîyye Tarikatı*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2013. İbnü'l-Arif ve Ebu Medyen hakkındaki ansiklopedi maddeleri için bkz. Nihat Azamat, "İbnü'l-Arif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 522-523; Tahsin Yazıcı, "Ebu Medyen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 186-187.

³⁰ Hülya Küçük - Hamza Küçük, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berrecân", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 14, ss. 125-143; Mehmet Necmettin Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2*, 2009, c. 9, sayı: 23, ss. 325-355. İbn Berrecân hakkındaki ansiklopedi maddesi için bkz. Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 19, ss. 371-372.

³¹ Bu konuda bkz. Birgöl Bozkurt (Gülmez), *İbn Seb'in'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ün. SBE., Ankara 2008; Ömer Bozkurt, "İbn Seb'in ve Hakkında Yapılan Çalışmalar", *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, 2009, c. 7, sayı: 14, ss. 191-206; Ömer Faruk Erdoğan, "Sicilya-Endülüs İlişkisi Üzerinden İbn Seb'in'de Meşşai Felsefenin İzleri", *İlahiyat'ta Akademik Araştırmalar*, (ed. Veli Atmaca), Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2018, ss. 9-60; Ahmet Murat Özel, "Seb'niyye'nin Hermetik Bir Silsilesi (mi?) -Ebu'l-Hasan eş-Şüşterî'nin el-Kasidetü'n- Nüniyye'si Üzerine Bir Tahlil-", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik*

irdeleyen daha fazla çalışmanın yapılması Endülüs tasavvufunun simalarını, kaynaklarını ve sistematığını belirlemek açısından büyük önem arz etmektedir.

Benzer durum İbn Rüşd sonrası Endülüs'teki felsefi hayat için de söz konusudur. Bazı Batılı araştırmacılar, ısrarla İslam dünyasında Kindî ile başlayan felsefi geleneğin İbn Rüşd'ün ölümü ile sona erdiğini iddia etmektedirler. Böylece İbn Rüşd sonrası İslam dünyasındaki bütün felsefi faaliyetler İslam felsefesi araştırmalarının dışında bırakılmış olmaktadır.³² İbn Rüşd'ün 1198 yılında öldüğü ve Gırnata'nın 1492 senesinde kaybedildiği düşünüldüğünde bu süreç içerisinde entelektüel hayatın nasıl bir seyir izlediği, hangi düşünürlerin yetiştiği ve ne tür eserler ortaya koydukları aydınlatılmaya muhtaçtır. Daha da ötesi ülkemizde Endülüs düşünce ya da felsefe tarihiyle ilgili başlı başına hazırlanmış bir eserin bulunmaması çok büyük bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Endülüs düşüncesi, telif ya da çeviri niteliğindeki İslam felsefesi tarihi kitaplarında sadece bir bölüm olarak kendisine yer bulabilmektedir. Bu durum Endülüs düşüncesinin yapısını yansıtmaya bakımından yetersizdir. Zira bu kısa bölümler ne Endülüs düşüncesinin kaynaklarına inmekte, ne etkilerini göstermekte ne de düşünürlerin sistemlerini tam anlamıyla ortaya koymaktadır. Bu bölümlerde belki de olabilecek en geniş yeri İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi düşünürler almakta, diğer filozoflara daha az yer verilmektedir. Türkiye'de yakın zamanda düşünce tarihine yönelik hazırlanan editöriyel bir çalışmanın bir cildinin önemli bir kısmı Endülüs düşüncesine ayrılmış³³ olsa da bu eser Endülüs Yahudi düşüncesi, Yehuda Halevî'ye dair bölümler ve Abdülhak İbn Seb'în dışında, benzer nitelikte olan eserlerde yer alan konuları ele almakta ve farklı bir özellik göstermemektedir. Bu nedenle bu eser Endülüs düşüncesini bütün yönleriyle ele alma konusunda eksiklikler barındırmaktadır.

Endülüs'te mantık, tasavvuf ve felsefe alanında oluşan birikimin başta Batı düşüncesine olmak üzere diğer coğrafya ve düşünce sistemlerine etkileri konusu da oldukça geniş olup ihmal edilen bir araştırma sahası niteliğindedir. Özellikle İbn Meserre, İbn Bacce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbn Hazm, İbn Cabirol, Musa İbn Meymun ve İbn Arabî gibi düşünürlerin etkileri titiz bir araştırmayı gerektirmektedir. Bu alanda Batılı araştırmacıların çalışmalarının daha fazla olduğu ve onların bu konuyla daha çok ilgilendikleri, Türkiye'de ise konuya dair az sayıda çalışmanın yapıldığı ve bu çalışmaların da son dönemlere rastlandığı gözlemlenmektedir.³⁴ Endülüs düşüncesinin etkileri konusu karşılaştırmalı bir şekilde özellikle yüksek lisans ve doktora düzeyindeki tez çalışmalarında değerlendirilmelidir.

Türkiye'de Endülüs düşüncesi hakkındaki telif eser, makale, çeviri, yüksek lisans ve doktora tezi düzeyindeki çalışmalarda dikkati çeken başka bir husus bu çalışmaların çoğunlukla Endülüslü filozoflar hakkında yapılmış olması ve ağırlıklı olarak İbn Hazm, İbn Rüşd ve İbn Arabî'ye yoğunlaşarak belli noktalara yığılma göstermesidir. Bu düşünürler hakkında daha çok telif eser ve makale niteliğinde, farklı araştırmacılar tarafından yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle İbn Arabî'yi konu edinen gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet döneminde çok fazla çalışma yapılmıştır. Bunun dışında telif eser olarak İbn Meserre, İbn Berrecân, İbn Sîd Batalyevsî, İbn Bacce, İbn Tufeyl ve Ebu'l-Hasen eş-Şüşterî

Araştırma Dergisi, 2016, c. 17, sayı: 38, ss. 1-24.

³² İbrahim Özdemir, "İslam Felsefesinin Günümüzdeki Sorunları", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Samsun 1989, s. 468.

³³ Bayram Ali Çetinkaya, (Proje Editörü), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Endülüs ve Felsefenin İsrakili(leşmesi)ği*, c. 7, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.

³⁴ Bu konuda bkz. Birgöl Bozkurt, "Endülüs'te Oluşan İslam Felsefesinin Batı'ya Etkileri Konusunda Bir Literatür Değerlendirmesi", *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, (Editörler: M. Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları), Mardin 2018, ss. 497-512.

hakkında birer eser bulunmakta,³⁵ İbn Seb'in konusunda ise bir yüksek lisans tezi³⁶ ve tarafımızca yapılmış doktora tezi dışında müstakil bir telif esere rastlamamaktayız.³⁷ Bu durum, söz konusu filozofların düşünce dünyalarını tüm yönleriyle ortaya koyacak ve farklı araştırmacılar tarafından ele alınacak başkaca çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır. Zira bir düşünürün birden fazla ve çeşitli alan uzmanlarınca çalışılması, o düşünürün ayrıntılarıyla keşfedilmesine büyük katkılar sağlamaktadır.³⁸

Endülüslü düşünürler hakkındaki makale niteliğindeki çalışmalarda da Endülüslü filozoflara yoğunlaşıldığı, bunlar içerisinde de yine İbn Hazm, İbn Rüşd ve İbn Arabî'nin en çok çalışılan konular olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İbn Bacce ve İbn Tufeyl hakkında da hatırı sayılır ölçüde makale çalışması bulunmaktadır. Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî, İbnü'l-Arif, İbn Berracân, İbn Sîd Batalyevsî, İbn Meserre ve İbn Seb'in gibi düşünürler hakkında yazılmış makaleler bulunsa da bunların sayılarının arttırılması gerekmektedir. Bu durum söz konusu düşünürlerin düşünce dünyalarının irdelenmesi ve ortaya konulması noktasında büyük önem arz etmektedir. Ayrıca İbn Kasî hakkında ulaşılabildiğimiz kadarıyla herhangi bir makale çalışmasının bulunmaması bir eksiklik olarak ifade edilmelidir.³⁹ İbn Bacce, İbn Tufeyl, İbn Hazm, İbn Rüşd ve İbn Arabî hakkında yapılan gerek makale gerekse tez çalışmalarında filozofların düşünce sistemlerinin ortaya konduğu, kavram analizlerinin yapıldığı, problematik ve karşılaştırmalı değerlendirmelerin irdelendiği görülmektedir. Bu yöndeki çalışmalar kavramın veya problemin tarih içerisinde filozoftan filozofa nasıl dönüştüğünü göstermek ve bunun sebeplerini ortaya koymak açısından oldukça önemlidir.⁴⁰ Bu tarz çalışmaların Endülüslü diğer filozoflar hakkında da yapılması, sayısının arttırılması ve yüksek lisans ve doktora düzeyinde tez konusu olarak çalıştırılması gerekmektedir.

Endülüslü Müslüman filozoflarla birlikte aynı coğrafyada yaşayan, eğitim gören ve onlarla belli bir etkileşim içerisinde olan Yahudi düşünürlerin de Endülüs düşüncesinin oluşumunda ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu filozoflar içerisinde özellikle Musa İbn Meymun, İbn Cabirol, Bahya b. Paquda (ö.1080), Yehuda Halevî (ö.1141), Abraham Hanasî (ö.1136), Abraham b. Ezra (ö.1167) ve Abraham b. Daud (ö.1198) gibi düşünürlerin isimleri zikredilmeye değerdir.⁴¹ Hatta bazı araştırmacılara göre 11. yüzyılın başında Ebu Süleyman es-Sicistanî ekolünün mantık kitapları ile birlikte Fârâbî ve İbn Sina'nın eserlerinin Endülüs'e gelmesinde İbn Cabirol gibi bazı Yahudi düşünürlerin payı vardır.⁴² Bunun yanı sıra Endülüslü Yahudi mütercimlerin Müslüman filozofların eserlerinin Latince ve İbranice başta olmak üzere Avrupa'daki diğer yerel dillere çevirisinde de çok büyük katkıları olmuştur. Dolayısıyla Endülüslü Yahudi düşünürler ve mütercimlerin araştırmalara konu edilmesi elzem görülmektedir.

³⁵ Örnek olarak bkz. İsmail Erdoğan, *Endülüs'ün İlk Filozofu Batalyevsi*, Sage Yayıncılık, Ankara 2012; Ahmet Bozyiğit, *Endülüslü Bir Filozof: İbn Meserre*, Fecr Yayınları, Ankara 2017; Yaşar Aydın, *İbn Bacce'nin İnsan Görüşü*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997; Ahmet Murat Özel, *Hikâyet Ne Tuhaftır: Ebu'l-Hasan eş-Şüşteri'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018; Mehmet Yıldız, *Kudüs'ün Fethini Müjdeleyen Endülüslü Süfi İbn Berrecân*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2019.

³⁶ Rahman Durdu, *Sicilya Cevapları Çerçevesinde İbn Seb'in Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. SBE., İstanbul 2006.

³⁷ Bu konuda bkz. Birgöl Bozkurt (Gülmez), *İbn Seb'in'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ün. SBE., Ankara 2008.

³⁸ Müfit Selim Saruhan, "İslam Felsefesi ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, c. 9, sayı: 3, s. 78-79.

³⁹ İbn Kasî hakkında yazılmış bir ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. Bu konuda bkz. İlyas Çelebi, "Ebü'l-Kasım İbn Kasi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 106-108.

⁴⁰ Atilla Arkan, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmaları Literatür Denemesi", s. 118.

⁴¹ Bu konuda bkz. Şevket Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 18, sayı: 1, s. 519-523.

⁴² Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.93.

Türkiye’de yapılan çalışmalara baktığımızda söz konusu Yahudi düşünürler içerisinde en fazla ilgiyi Musa İbn Meymun’un çektiğini söyleyebiliriz. Nitekim Musa İbn Meymun’un *Delaletü’l-Hairin* adlı eserinin Hüseyin Atay tarafından İbranice ve Arapça asıllarının karşılaştırılması, müellifin naklettiği İbranice metinlerin Arapçaya çevrilmesi ve tenkitli basıma hazırlanması Türkiye ve dünya için Endülüs çalışmaları konusunda büyük bir adımdır.⁴³ Diğer yandan İbn Meymun hakkında gerek telif eser, gerek makale ve gerekse de tez niteliğinde çalışmaların belli bir yekûn teşkil ettiği, bu çalışmalarda İbn Meymun düşüncesinin ayrıntılarına girildiği ancak söz konusu çalışmaların büyük oranda son dönemlerde kaleme alındığı söylenmelidir.⁴⁴ Bunlar içerisinde karşılaştırmalı çalışmaların azlığı da dikkatleri çekmektedir.⁴⁵ Bu nedenle İbn Meymun düşüncesinin etkilerinin genişliğini de düşünerek onun hakkında karşılaştırmalı çalışmalara ağırlık verilmesi gerekmektedir. İbn Meymun dışında ülkemizde diğer Endülüslü Yahudi düşünürlere yeterli ilginin olmadığını söyleyebiliriz. Bunlar içerisinde *Yenbûu’l-Hayat* adlı eseriyle tanınan ve İbn Meserre’nin öğrencisi olan İbn Cabirol hakkında ulaşabildiğimiz kadarıyla sadece bir makale,⁴⁶ Yehuda Halevî hakkında da bir yüksek lisans tezi ve birkaç makale çalışması bulunmaktadır.⁴⁷ Bunun dışında Bahya İbn Paquda, Hasday Halevî, Abraham Ben Ezra ve Abraham İbn Daud gibi düşünürler hakkında ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye’de herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Endülüs düşüncesinin önemli bir parçasını oluşturan bu düşünürler üzerinde en kısa sürede araştırmaların yapılması ya da var olanların ilkin Türkçeye çevrilmesi ve akabinde geliştirilmesi gerekmektedir.

Endülüslü düşünürlerin eserlerinin Türkçeye çevirileri de yoğun çabayı gerektiren bir saha olarak karşımızda durmaktadır. Bu durum özellikle kendi dilleriyle ilim yapan ülkelerde başta Türkiye’de önemli bir sorundur. Çünkü İslam düşünce tarihinin ve dolayısıyla Endülüs düşüncesinin temel kaynaklarının büyük çoğunluğu Arapçadır. Bu noktada ülkemizde yapılan çeviri çalışmalarlarıyla ilgili önemli eksiklikler gözlemlenmektedir.⁴⁸ Bunların başında tercüme edilen eserlerin Batı’daki tercümelere göre nispeten geç tarihlerde yapılması gelmektedir. Örneğin İbn Tufeyl’in *Hay b. Yakzan*’ının Babanzade Reşid tarafından Türkçeye çevrilmesi Batı dillerine göre çok geç bir tarihte, 1923 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁹ Aynı şekilde İbn Rüşd’ün ünlü eseri *Tehafütü’t-Tehafüt*’ün tam Türkçe çevirisi Kemal Işık ve Mehmet Dağ tarafından 1986 yılında gerçekleştirilmiştir.⁵⁰ İbn Rüşd’ün diğer bir önemli eseri *el-Keşf, Faslu’l-Makal* ile birlikte 1926 yılında Nevzat Ayasbeyoğlu tarafından Türkçeye çevrilmişse de çok daha sonra yayımlanabilmiştir.⁵¹ Bunun yanı sıra İbn Hazm’ın ünlü eseri *Güvercin Gerdanlığı* 1931’de İngilizceye, 1941’de Almancaya, 1949’da da Fransızca ve İtalyancaya çevrilmesine rağmen ülkemizde

⁴³ Musa İbn Meymun el-Kurtubi, *Delaletü’l-Hairin*, Giriş ve Notlar Ekleyip İbranice ve Arapça Asıllarını Karşılaştıran, Müellifin Naklettiği İbranice Metinleri Arapçaya Çevirerek Tenkitli Basıma Hazırlayan: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Ankara 1974. Bu eserin yakın zamanda Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Bu konuda bkz. İbn Meymun (Maimonides), *Delaletü’l-Hairin*, (çev. Özcan Akdağ - Osman Bayder), Kimlik Yayınları, Kayseri 2019.

⁴⁴ Bu konuda bkz. <http://www.isam.org.tr>

⁴⁵ Örnek olarak bkz. Semahat Özgenc, “İbn Rüşd ve Musa b. Meymun’un Vahiy Anlayışlarının Mukayesesi”, *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd*, (Editörler: Musa Kazım Arıcan - Bayram Ali Çetinkaya vdğr.), c. 1, Asitan Yay., Sivas 2009, ss. 455-467; Alber Erol Nahum, “Spinoza’nın İbn Meymun Eleştirisi: Kutsal Kitap, Tefsir ve Akıl”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Murat Demirkol - M. Enes Kala), Ankara 2014, ss. 574-586.

⁴⁶ Zübeyir Saltuklu, “İbn Cabirol’da Tanrı, Madde-Suret ve İrade Anlayışı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 12, sayı: 1, ss. 185-206.

⁴⁷ Emine Okumuş Oğuz, *Yehuda Halevi ve Kitabı’l-Huzari’si*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Ün. SBE., Sakarya 2009. Makale çalışması konusunda örnek olarak bkz. Adem İrmak, “Yehuda Halevi ve Ahiret Düşüncesi”, *Bilent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 2, sayı: 2, ss. 301-318.

⁴⁸ Özdemir, “İslam Felsefesinin Günümüzdeki Sorunları”, s. 474-475.

⁴⁹ İlhan Kutluer - Hasan Katipoğlu, “Hay b. Yakzan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 16, s. 553.

⁵⁰ Hüseyin Sarıoğlu, “Tehafütü Tehafütü’l-Felasife”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, c. 40, s. 317.

⁵¹ H. Bekir Karlığa, “el-Keşf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, c.25, s.319.

ancak 1985 yılında Türkçeye kazandırılabilmiştir.⁵² İbn Bacce'nin eserlerinin tamamının -çok yakın bir zamanda çevrilen *Tedbirü'l-Mütevahhid* dışında- tercümesi henüz bulunmamaktadır.⁵³ İbn Seb'in'in ise sadece *el-Ecvibetü's-Sıkilliyye* adlı eseri ile *Vasiyyetu İbn Seb'in li Eshabihi* adlı risalesi Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁴ İbn Arabî'nin eserlerinin tercümesi ise daha erken dönemlerde gerçekleştirilmiştir. Nitekim *Fusûsu'l-Hikem*'in Türkçeye ilk çevirisi 1453 ya da 1466 yılına kadar uzanmaktadır.⁵⁵ *Futuhât-ı Mekkiyye* de mecaz ve istiarelerle dolu sembolik bir dile sahip olması ve muhtevasının yoğunluğu sebebiyle tercüme edilmesi oldukça güç olan bir eserdir. Bazı dillere kısmî tercüme yapılmıştır ve *Futuhât*tan tercümenin en fazla yapıldığı dil Türkçe'dir.⁵⁶ *Futuhât-ı Mekkiyye*'nin Türkçeye tam tercümesi on sekiz cilt halinde 2012 yılında tamamlanmıştır.⁵⁷ Kısaca söylemek gerekirse Endülüslü düşünürlerle dair daha pek çok eser tercüme edilmeyi beklemektedir.

Buradaki değerlendirmelere ilave olarak söylenmelidir ki, Endülüs araştırmalarında Arapça ve İngilizce'nin yanı sıra araştırmanın içeriğine ve türüne göre başka bir yabancı dil bilme konusu da bir zorunluluktur. Çünkü yaklaşık sekiz asırlık bir Endülüs gerçeğini iyi anlayabilmek ve anlatabilmek için öncelikle Ortaçağ, Yeniçağ, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Avrupa tarihinin iyi bilinmesi ile birlikte Berberice, Latince, İspanyolca, Katalanca, Portekizce ve Fransızca yazılmış olan kaynaklardan istifade edilmesi gerekmektedir.⁵⁸ Bu nedenle söz konusu dillerin bilinmesi ayrı bir önem arz etmektedir. Özellikle İspanyolca ve Latince'nin bu noktada ayrı bir önceliği bulunmaktadır. Nitekim 19. yüzyılın başlarından itibaren İspanyol tarihçi Jose Antonio Conde (ö.1820) ile Endülüs çalışmalarına duyulan ilgiyi İspanyol şarkiyatçı Francisco Codera y Zaidin'in (ö.1917) çalışmaları izlemiştir. Codera'nın yetiştirdiği Hülîan Ribeira, Miguel Asin Palacios (ö.1944), Emilio Garcia Gomez (ö.1995) ve Angel Gonzales Palencia (ö.1949) gibi İspanyol şarkiyatçılar Endülüs araştırmalarında adeta bir çığır açmışlardır. Bu isimler bir taraftan Arap-İspanyol Kütüphanesi adı altında o zamana kadar bilinmeyen Endülüs kaynaklarını neşretmiş diğer taraftan da Endülüs düşüncesine dair önemli çalışmalar yapmışlardır.⁵⁹ Bu ve daha başka çalışmalardan faydalanabilmek için İspanyolca'nın bilinmesi ve Endülüs düşüncesine dair bu dilde yazılmış eserlerin hızla Türkçeye kazandırılması gerekmektedir.⁶⁰ Türkiye'de Endülüs'e dair yapılan çalışmalar son dönemlerde bir artış gösterse de bu alanda İspanyolca bilen araştırmacı sayısının oldukça az olduğu bir gerçek olarak önümüzde durmaktadır.

Aynı şekilde Endülüs çalışmalarında Latince bilmenin de ayrı bir önemi vardır. 12. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Doğulu ve Endülüslü Müslüman filozofların eserleri, kurulan tercüme okullarında

⁵² Mehmet Said Hatipoğlu, "Editörden- Endülüs'e Borcumuz", *İslamiyat*, 2004, c. 7, sayı: 3, s. 9-10; H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, s. 51.

⁵³ *Tedbirü'l-Mütevahhid*'in tercümesi çok yakın bir zamanda yapılmıştır. Bu konuda bkz. İbn Bacce, *Tedbirü'l-Mütevahhid Bireysel Yönetim Okumaları*, (Tercüme ve Telif: Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol), Elis Yayınları, Ankara 2017. *Tedbirü'l-Mütevahhid ve Risaletü'l-Veda*'nın bazı bölümleri Mahmut Kaya tarafından tercüme edilmiştir. Bu konuda bkz. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003, ss. 417-432.

⁵⁴ İbn Seb'in, *Sicilya Cevapları*, (çev. M. Şerefettin Yaltkaya), *Felsefe Yıllığı* içinde, c. 2, Bozkurt Matbaası, İstanbul 1935, ss.1-144; Ömer Bozkurt, "İbn Seb'in'in Vasiyeti: Vasiyyetu İbn Seb'in li Eshâbihî", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2013, c. 10, sayı: 1, ss. 187-210.

⁵⁵ *Fusus* tercüme konusunda bkz. Mahmut Erol Kılıç, "Fusus'u'l-Hikem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c.13, s. 233-234.

⁵⁶ Mahmut Erol Kılıç, "el-Fütuhât-ı Mekkiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl 1996, c. 13, s. 255-256.

⁵⁷ Örnek olarak bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), c. 18, Litera Yayıncılık, İstanbul 2012.

⁵⁸ Lütfi Şeyban, *Endülüs*, http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/56686/26777/endulus_dersktip.pdf, (Erişim Tarihi 05.07.2018, s. 8.)

⁵⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 12; Mehmet Özdemir, "Francisco Codera y Zaidin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl 1993, c. 8, s. 49-50. Endülüs tarihi ve düşüncesi hakkında İspanyol şarkiyatçıların yaptığı çalışmalar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "İspanya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. 23, s. 175.

⁶⁰ Hatipoğlu, "Editörden - Endülüs'e Borcumuz", s. 9-10.

hızlı bir şekilde Latinceye çevrilmeye başlanmıştır. Kapsamlı bir şekilde araştırmaya muhtaç bir konu olarak Endülüs düşüncesinin Batı düşüncesine etkilerinin görülebilmesi için bu eserlerin mütercimlerinin çevirdikleri eserlere yazdıkları önsözlerin, ekledikleri dipnot ve açıklamaların bulunup bulunmadığının tespit edilmesi, bulunuyorsa bu değerli metinlerin ve cümlelerin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Endülüs düşüncesi üzerine çalışan araştırmacıların Latince bilmeleri, alana yönelik paha biçilmez katkılar sağlayacaktır. Ancak bir araştırmacının bütün bu dilleri bilmesinin ve bu eserlerin tercümesini gerçekleştirmesinin zorluğu ortadadır. Bu güçlüğü aşmak için söz konusu dilleri bilen araştırmacılarla ortak proje çalışmalarının yürütülmesi artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu durum söz konusu kaynaklardan yararlanma konusunda zamanı daha verimli kullanmak ve daha çok kaynağı değerlendirmek bakımından önem taşımaktadır.

SONUÇ

Türkiye’de Endülüs düşüncesi uzun bir süre ihmal edilmiş bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Son dönemlerde bu konuda yapılan çalışmalarda bir artış gözlemlense de bu çalışmalar gerek dil gerek kaynak gerekse de içerik bakımından büyük eksiklikler barındırmaktadır. Her şeyden önce Endülüs’ün entelektüel ortamı ve bunun bilgi sosyolojisi açısından değerlendirilmesi açık bir şekilde ortaya konulmaya muhtaçtır. Bunun yanı sıra Endülüs düşüncesinin kaynakları, bu kaynakların yansımaları, Endülüslü düşünürlerin eserleri, bu eserlerin tercümeleri, etkileri, Endülüs’e dair yazılmış eserlerin çevirileri konularındaki eksiklikler bu alanda çok fazla çaba harcanılması gerektiğini göstermektedir. Özellikle klasik eserlerde, tabakât kitaplarında ve farklı kaynaklarda Endülüs düşüncesine dair önemli bilgilerin bulunup ortaya çıkarılması bir zorunluluk olarak görünmektedir. Ayrıca hakkında çok fazla ya da hiç çalışmanın bulunmadığı Endülüslü düşünürler konusunda araştırmalara ağırlık verilmelidir. Bu eksiklikleri gidermeye yönelik öncelikle çeviri, makale, yüksek lisans ve doktora tezi niteliğinde çalışmalar yapılmalıdır. Endülüs araştırmalarında farklı dillerdeki kaynaklara ulaşmak ve bunlardan yararlanmak için farklı dilleri bilmek gerekmektedir. Bu da karşımıza önemli bir dil sorunu koymaktadır. Endülüs çalışmalarının akademik derinliği bu alana özgü farklı dillerin bilinmesiyle doğru orantılıdır. Bu dilleri tek kişinin bilmesinin zorluğundan dolayı araştırma projeleri hazırlanarak bu projeler yoluyla çalışmaların yapılması önemli faydalar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin, *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniv. SBE., İstanbul 2008.
- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin, *XI. Asırda Endülüs'te İlimi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. SBE., İstanbul 2016.
- Apaydın, H. Yunus, "İbn Hazm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 39-52.
- Arkan, Atilla, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmaları Literatür Denemesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 17, ss. 105-154.
- Aydınlı, Yaşar, *İbn Bacce'nin İnsan Görüşü*, İFAV Yay., İstanbul 1997.
- Ayrancı, İlhami, "Türkiye'de Endülüs Alanında Yapılan Çalışmalar", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı: 5, ss. 27-38.
- Ayvazoğlu, Beşir, "Edebiyatımızda Endülüs", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV Yayınları, Ankara 1996, ss. 79-85.
- Azamat, Nihat, "İbnü'l-Arif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 522-523.
- Bardakçı, M. Necmettin, *Endülüslü Sufi İbnü'l-Arif ve Mehasinü'l-Mecalis*, Sır Yayıncılık, Bursa 2005.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf: İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2*, 2009, c. 9, sayı: 23, ss. 325-355.
- Bardakçı, Necmettin (haz.), *Endülüslü Sufi İbnü'l-Arif Gönül Meclisleri Mehasinü'l-Mecalis*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe", *İslam Felsefesi Tarihi*, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), c. 2, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 333-380.

- Bozkurt (Gülmez), Birgül, *İbn Seb'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ün. SBE., Ankara 2008.
- Bozkurt, Birgül, "Endülüs'te Oluşan İslam Felsefesinin Batı'ya Etkileri Konusunda Bir Literatür Değerlendirmesi", *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, (Editörler: M. Nesim Doru - Ömer Bozkurt), Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018, ss. 497-512.
- Bozkurt, Birgül, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B)ilim ve Felsefe", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, c. 8, sayı: 2, ss. 303-329.
- Bozkurt, Ömer, "Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 1, ss. 61-86.
- Bozkurt, Ömer, "İbn Seb'in ve Hakkında Yapılan Çalışmalar", *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikî Dergisi*, 2009, c. 7, sayı: 14, ss. 191-206.
- Bozkurt, Ömer, "İbn Seb'in Vasiyeti: Vasiyetü İbn Seb'in li Eshâbîhi", *Milîl ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitolojî Araştırmaları Dergisi*, 2013, c. 10, sayı: 1, ss. 187-210.
- Bozkurt, Ömer, "XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde İbn Rüşd'e Olan İlgisizliğin Sebepleri ve Sonuçları Üzerine", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Murat Demirkol - M. Enes Kala), YBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 2014, ss. 684-700.
- Bozyiğit, Ahmet, "Endülüs'te Felsefi Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler: Fukaha Sultası Örneği", *Turkish Studies*, 2017, Volume: 12, Issue: 35, ss. 577-592.
- Bozyiğit, Ahmet, *Endülüslü Bir Filozof: İbn Meserre*, Fecr Yayınları, Ankara 2017.
- Çapak, İbrahim, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *Usul: İslam Araştırmaları*, 2007, sayı: 8, ss. 23-46.
- Çelebi, İlyas, "Ebü'l-Kasım İbn Kasi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 20, ss. 106-108.
- Çetinel, Fatma Merve, "Türkiye'de Endülüs Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Endülüs Medeniyeti Sempozyumu*, İstanbul 2011.
- , "Granada Arap Çalışmaları Enstitüsü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 54, sayı:1, ss. 209-214.
- Çetinkaya, Bayram Ali (Proje Editörü), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Endülüs ve Felsefenin İştirakliliği*, c. 7, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- , "İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri", *Tasavvuf: İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2*, 2009, c. 9, sayı: 23, ss. 131-147.
- , *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, Elis Yayınları, Ankara 2003.
- , *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.
- Durdu, Rahman, "Sicilya Cevapları Çerçevesinde İbn Seb'in Felsefesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. SBE., İstanbul 2006.
- Durusoy, Ali, "İbn Rüşd Felsefesinde Mantık Biliminin Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2018, c. 4, s. 2, ss. 93-104.
- Editör, "Endülüs Bibliyografyası", *İSTEM İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikî Dergisi*, 2009, sayı: 14, 2009, ss. 495-526.
- el-Endelüsü, Said, *Tabakâtü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.
- el-Kurtubî, Musa İbn Meymun, *Delaletü'l-Hairin*, Giriş ve Notlar Ekleyip İbranca ve Arapça Asıllarını Karşılaştıran, Müellifin Naklettiği İbranca Metinleri Arapçaya Çevirerek Tenkitli Basıma Hazırlayan: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Ankara 1974.
- Erdoğan, İsmail, *Endülüslü İlk Filozofu Batalyevsi*, Sage Yayıncılık, Ankara 2012.
- Erdoğan, Ömer Faruk, "Sicilya-Endülüs İlişkisi Üzerinden İbn Seb'inde Meşşai Felsefenin İzleri", *İlahiyat'ta Akademik Araştırmalar*, (ed. Veli Atmaca), Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2018, ss. 9-60.
- Fahreddin, Rızaeddin "İbn Abbas İbn Arabî", (çev. Abdulhay Reşid Efendi), *İslam Mecmuası*, 1334/1916, c. 4, sayı: 45, ss. 927-928.
- Güler, Mustafa, "Cumhuriyet Dönemi Endülüs Bibliyografyası Denemesi (1923-2016)", *Hikmet Yurdu*, 2018, c. 11, sayı: 22, ss. 209-231.
- Gündoğdu, Ali, "Tanzimat Yazarlarına Göre Endülüs'ün Yıkılış Sebepleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 2017, sayı: 58, ss. 315-338.
- Hatipoğlu, Mehmet Said, "Editörden- Endülüs'e Borcumuz", *İslamiyat*, 2004, c. 7, sayı: 3, ss. 7-10.
- Haurani, George Fadlo, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", (çev. Mehmet Özdemir), *Dini Araştırmalar*, 2000, c. 2, sayı: 6, ss. 199-211.
- İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), c. 18, Litera Yayıncılık, İstanbul 2012.
- İbn Bacce, *Tedbirü'l-Mütevahhid Bireysel Yönetim Okumaları*, (çev. ve haz. Mevlüt Uyanık -Aygün Akyol), Elis Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Meymun (Maimonides), *Delaletü'l-Hairin*, (çev. Özcan Akdağ - Osman Bayder), Kimlik Yayınları, Kayseri 2019.
- İbn Seb'in, *Sicilya Cevapları*, (çev. M. Şerefettin Yalıtıkaya), *Felsefe Yıllığı* içinde, c. 2, Bozkurt Matbaası, İstanbul 1935, ss. 1-144.
- İbnu'l-Ebbar, *Kitab Hulletu's-Siyera*, (thk. Hüseyin Munis), Daru'l-Maarif, Kahire 1985.
- İrmak, Adem, "Yehuda Halevi ve Ahiret Düşüncesi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 2, sayı: 2, ss. 301-318.
- Karadeniz, Osman, "İbn Berrecan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. 19, ss. 371-372.
- Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Karlığa, H. Bekir, "el-Keşf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, c. 25, ss. 317-319.
- Kaya, Mahmut, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.
- Kayacık, Ahmet, "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, (Editörler: Musa Kazım Arıcan - Bayram Ali Çetinkaya vdğr.), c. 2, Asitan Yay., Sivas 2009, ss. 409-418.
- Kılıç, Mahmut Erol, "el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c.13, ss. 251-258.
- , "Fususü'l-Hikem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. 13, ss. 230-237.
- Kutluer, İlhan - Katipoğlu, Hasan, "Hay b. Yakzan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 16, ss. 551-554.
- Küçük, Hülya - Küçük, Hamza, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berrecan", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 14, ss. 125-143.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsanî, *Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelüsü'r-Ratib*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdir, Beyrut 1988.
- Nahum, Alber Erol, "Spinoza'nın İbn Meymun Eleştirisi: Kutsal Kitap, Tefsir ve Akıl", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Murat Demirkol-M. Enes Kala), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yay., Ankara 2014, ss. 574-586.
- Nuri, Celal, "Endülüs'e Dair", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, 23 Cemaziyellevvel 1335/17 Mart 1917, c. 1, ss. 337-342.
- Oğuz, Emine Okumuş, *Yehuda Halevi ve Kitabü'l-Huzari'si*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Ün. SBE., Sakarya 2009.

- Özdemir, İbrahim, "İslam Felsefesinin Günümüzdeki Sorunları", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Samsun 1989, ss. 465-475.
- Özdemir, Mehmet, "Academic Researches in Turkey on Al-Andalus (Islamic Spain) (MA and PhD Dissertations)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. 41, sayı: ss. 91-98.
- , "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüs'lü'lere Ait Kaynaklar)", *İSTEM İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 2009, sayı: 14, ss. 11-40.
- , "Francisco Codera y Zaidin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 8, ss. 49-50.
- , "İspanya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 173-176.
- , *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, TDV Yayınları, Ankara 2013.
- Özel, Ahmet Murat, "Seb'îniyye'nin Hermetik Bir Silsilesi (mi?) -Ebu'l-Hasan eş-Şüsterî'nin el-Kasîdetü'n-Nüniyye'si Üzerine Bir Tahlil-" *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2016, c. 17, sayı: 38, ss. 1-24.
- Özel, Ahmet Murat, *Hikâyet Ne Tuhaftır: Ebu'l-Hasan eş-Şüsterî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018.
- Özgenç, Semahat, "İbn Rüşd ve Musa b. Meymun'un Vahiy Anlayışlarının Mukayesesi", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd*, (Editörler: Musa Kazım Arıcan - Bayram Ali Çetinkaya vdğr.), c. 1, Asitan Yay., Sivas 2009, ss. 455-467.
- Puig, Josep, "İslam Felsefesinin Hristiyan İspanya'daki Serüveni (1200'e Kadar)", *İslam Felsefesinin Avrupa'ya Girişi*, (Editörler: Charles Edwin Butterworth - Blake Andre Kessel), (çev. Ömer Mahir Alper - Ayşe Meral), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, ss. 15-40.
- Saltuklu, Zübeyir, "İbn Cabiro'l'da Tanrı, Madde-Suret ve İrade Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 12, sayı: 1, ss. 185-206.
- Sarıoğlu, Hüseyin, "Tehafütü Tehafütü'l-Felasife", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, c.40, ss. 314-317.
- Saruhan, Müfit Selim, "İslam Felsefesi ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, c. 9, sayı: 3, ss. 71-86.
- Street, Tony, *İslam Mantık Tarihi*, (çev. Harun Kuşlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Şemseddin, M., "İslam'da Fen ve Felsefe: Dördüncü Asr-ı Hicride Endülüs", *Sırat-ı Müstakim*, 12 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 (1911), c. 7, sayı: 158, ss. 20-23.
- Şeyban, Lütfi, *Endülüs*, [http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Upl](http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/56686/26777/endulus_derstkp.pdf)oads/56686/26777/endulus_derstkp.pdf, (Erişim tarihi 05.07.2018)
- Şeyh Saffet (İmtiyaz Sahibi ve Başmuharrir), "Edebiyat-ı Sufiyye", *Tasavvuf*, 21 Ramazan 1329/1 Eylül 1327 (1911), sayı: 26, ss. 6-7.
- Türker, Mubahat, "Musa b. Maymun'un Makala fi Sinaat al-Mantik'i", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1959-1960, c. 3, ss. 49-110.
- Uğurcan, Sema, "Türk Edebiyatında Endülüs İmajı", *İslamiyat*, 2004, c. 7, sayı: 3, ss. 89-104.
- Ulupınar, Hamide, *İbn Arabî'nin Mürşidi Ebu Medyen el-Mağribî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri ve Medyenîyye Tarihi*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ülger, Mustafa, "19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefi Tercüme Faaliyetlerine Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 13, sayı:2, ss. 297-306.
- [Yaltkaya], Şerefeddin, "İsbat-ı Sani'de İbn Rüşd'ün Mesleği", *İslam Mecmuası*, 3 Temmuz 1334/25 Ramazan 1336 (1918), c. 5, sayı: 58, ss. 1134-1138.
- Yazıcı, Tahsin, "Ebû Medyen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 186-187.
- Yıldız, Mehmet, *Kudüs'ün Fethini Müjdeleyen Endülüs'lü Sufi: İbn Berrecan*, Rağbet Yay., İstanbul 2019.
- Yıldız, Şevket, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 18, sayı: 1, ss. 509-528.